

TRIO ZA ORKESTER. RESNIČNOST, PRIPOVED IN POMEN

OTO LUTHAR, BREDA LUTHAR

Potem, ko smo pred dvanajstimi leti v *Filozofskem vestniku* pripravili prvi vsebinski sklop o sodobnih teorijah zgodovinopisja, se na tem področju ni zgodilo nič prelomnega. Vsaj na prvi pogled ne. Najpogostejši sogovorniki in razpravi o razmerju med resnico in pripovedjo, večinoma zgodovinarji in filozofi, množico različnih historiografskih usmeritev 20. stoletja še vedno interpretirajo kot derivate dveh velikih historiografskih usmeritev: historičnega materializma in socialne zgodovine, izrasle iz revije *Annales*.¹ Aktualna razprava o postopkih, konvencijah, oblikah, pomenu in statusu historične interpretacije je narasla do nepreglednosti (glej tudi Ankersmitovo opozarjanje na hiperprodukcijo) in ni lahko ugotoviti, kam se diskusija v resnici pomika. Morda bi med najpomembnejše premike v tem času lahko šteli intenziviranje razprave o problematičnosti linearne interpretacije preteklosti, ki je značilna za vse zahodnjaško zgodovinopisje.² Že vsaj dve desetletji je, odkar je v zgodovinopisju vsaj na normativni ravni s konsenzom sprejeto, da so historična dejstva tako rezultat zgodovinske »realnosti« kot tudi protokolov upovedovanja te realnosti, ali kot bi dejala Roger Chartier in Miguel Cabrera, »predstave o svetu niso samo del sveta, temveč nekaj, kar odločilno prispeva k njegovemu obstoju«. ³ Družbe ne moremo razumeti kot neodvisne empirične entitete, ki jo lahko, če nismo subjektivno pristranski, z ustreznimi postopki bolj ali manj verodostojno rekonstruiramo, temveč kot diskurzivno konstrukcijo in rezultat reprezentacij, ne pa neodvisni zunanji

¹ To danes slavno revijo sta leta 1939 kot *Annales d'histoire économique et sociale* ustanovila Lucien Febvre in Marc Bloch.

² Enega najboljših primerov tematizacije linearnosti v zgodovinopisju ponuja izbor tekstov, ki jih je uredil Jörn Rüsen v svoji knjigi *Western Historical Thinking*, Berghahn Books, New York – Oxford 2002.

³ Miguel A. Cabrera, *Postsocial History*, Lexington Books, Lanham (Maryland) 2005, str. 14.

vir reprezentacij. Na tej splošni strukturalni ravni torej nima družbena funkcija zgodovine nič opraviti z realnostjo ali resnico samih preddiskurzivnih dogodkov, temveč z diegetičnim svetom, zamišljenim znotraj zgodovinske rekonstrukcije. Tako epistemološko stališče seveda premakne naš pogled na nova ključna vprašanja. Ne sprašujemo se več po »zvestobi izvirnikom« oziroma na drugi strani po »sugestivnosti interpretacij«⁴, torej kako reprezentacije preteklega subjektivno popačijo ali zvesto posnamejo preteklost (po interesnosti reprezentacij in nameri avtorjev). Odločilnega pomena je vprašanje pomena reprezentacij in značilnosti konvencionalnih reprezentacijskih režimov, ki te pomene konstituirajo in rutinsko aktualizirajo specifične diskurze in interpretacije dogodkov. Ključno je vprašanje, v kakšni zvezi je dogodek z zgodbo, ali kot pravi N. Goodman, osrednjega pomena je odnos med pripovedovanjem in pripovedovanim, ne pa resničnost.⁵

Leta 1990 je Richard Price izdal prelomno delo *Alabi's World*. Knjiga je napisana v obliki vzporednega zapisa štirih pogledov na dogajanje v nizozemski koloniji Surinam na začetku 18. stoletja. En pogled so prispevali surinamski domačini, drugega nizozemski kolonizatorji, tretjega nemško-moravski misijonarji, četrtega pa zgodovinar kot interpret celotnega dogajanja in vezni člen med štirimi glasovi. Po dobrem desetletju burnih razprav o tem delu nam je na izjemno prepričljiv način potrebo po več zgodovinah/zgodbah zdaj znova dokazal ameriški pisatelj in zgodovinar James D. Houston. Prepričan je namreč, da vsako zgodbo oblikujeta dve ali pa več vzporednih ali prepletajočih se pripovedi. »Da bi zgodbo povedali,« pravi, »[...] moramo povedati dve zgodbi. Druga se oblikuje ob prvi, ali pa se razvija znotraj prve in pripovedovanje teh dveh skupaj oblikuje zgodbo.«⁶ Zgodovina je torej preplet in hkratna interakcija različnih pripovedi, saj nam druga ali tretja lahko odkriva protislovja, nejasnosti, heterogenost in konflikte zno-

⁴ Glej Igor Grdina, *Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe*, Založba ZRC, Ljubljana, str. 7.

⁵ Nelson Goodman, »The Telling and the Told«, v W. J. T. Mitchell (ur.), *On Narrative*, The University of Chicago Press, 1980, str. 256–257.

⁶ Glej James D. Houston, »Where Does History Lives?«, *Rethinking History*, letnik XIII, št. 1, marec 2007, Routledge, str. 59. Sicer je Houston med zgodovinarji še najbolj znan po svojem opisu tako imenovane Donnerjeve ekspedicije, v kateri opisuje resnično zgodbo več sto družin, ki so se leta 1846 podale iz Springfielda v Illinoju v Kalifornijo in zaradi zgodnjega snega obtičale v gorovju Sierra Nevada, tam so morale počakati na pomoč, ki pa je do njih prispela šele pomladi 1847. Ker je v tej verigi nesrečnih okoliščin več družin zaradi mraza in pomanjkanja hrane pomrlo in ker se je zgodilo več posamičnih primerov kanibalizma, so se s to epizodo intenzivno ukvarjali tako zgodovinarji kot tudi različni drugi avtorji. Rezultat njihovega dela je cela vrsta razprav in romanov, med katerimi je tudi *Snow Mountain Passage* Jamesa Houstona, ki sta jo časopisa *San Francisco Chronicle* in *Los Angeles Times* leta 2001 razglasila za najboljši roman leta.

traj druge in podobno. Splet pripovedi torej, po kateri je hrepenel Flaubert, v kateri bi različne naracije lahko zlil v eno in »[...] kjer bi se vse dogajalo simultano [...] človek bi slišal vse obenem, mukanje živine, šepetanje ljubimcev, retoriko uradnikov«. Več govoric ali več različic istega dogajanja pa še ne pomeni, da obstaja neka osnovna zgodba, neka globoka struktura, ki ne bi bila že sama po sebi še ena različica. Goodman posebej poudarja, da pri »pripovedovanem« ne gre za absolutno resnico, ki se ji pripovedovanja bolj ali manj približajo. Za primer navaja geocentrični in heliocentrični sistem. Oba opisujeta isto gibanje. Ne obstaja neko absolutno gibanje, ki ga oba sistema opisujeta, temveč sta sistema na določen način povezana, tako kot je povezan pogled surinamskega domačina s pogledom nizozemskega kolonialnega administratorja: »Kajti ko je bila preteklost nekoč naša sedanjost, je bila zmedena, večpojavnna, nejasna. Zgodovina pa teži k védenju, k urejeni viziji, ki temelji na nizih vzročnih ali finalnih zvez, na pomenih in vrednotah.«⁷ Imeti mora strukturo, pomen in narativno zaprtje oziroma zaključek kot razrešitev.

Sicer pa o delih, ki pod določenimi pogoji lahko sestavljajo višjo celoto, ali potokih, ki tečejo iz istega izvira, govorijo tudi drugi pomembni avtorji, na primer Badiou⁸, pred njim pa že Georg Simmel, ki v svojem *Uvodu v filozofsko kulturo* dokazuje, kako stališča, v njegovem primeru »spise«, ki si po materialni vsebini niso enotni, notranje upraviči namen celote, »ki presega vso različnost vsebine«. To seveda še najbolj velja takrat, ko tak namen izhaja iz določenega koncepta, po katerem »to, kar je bistveno, ni ali ni zgolj znana vsebina, ki smo jo izdelali in v katero verjamemo v vsaki posamezni točki, temveč je prej čisto posebna [...] funkcionalna oblika in način zaznavanja stvari in notranjega ukvarjanja z njimi [...] (in) tisto, kar je skupno (trditvam, ki se lahko razlikujejo med seboj), ne tiči v posamezni vsebini, temveč le v procesu samem.«⁹ Zato je še toliko bolj pomembno, da zgodovinar/ka za verodostojno interpretacijo vira natančno spozna tudi družbeno okolje, v katerem je nastal, ali, kot bi dejala ameriška zgodovinarica Gabrielle Spiegel, da pozna njegovo »družbeno logiko«. Posvetiti se mora »[...] načinom, na katere je sama preteklost konstituirala ideološko strukturo argumenta,« saj se je od samih začetkov interpretacije preteklosti zgodovina uporabljala kot legitimizacija posameznih političnih interesov.¹⁰ Tako kot njihovi antični predniki, tudi srednjeveški, novoveški in sodobni zgodovinarji in zgodov-

⁷ V Paul Ricoeur, *Zgodovina in pripoved*, Apokalipsa, Ljubljana 2001, str. 17.

⁸ Glej Alain Badiou, *Pogoji*, Založba ZRC, Ljubljana 2006, str. 8.

⁹ Georg Simmel, *Izbrani spisi o kulturi*, Studia Humanitatis, Ljubljana 2000, str. 7.

¹⁰ Gabrielle Spiegel, *The Past as text. The Theory and practice of Medieval Historiography*, The John Hopkins University Press, Baltimore – London 1997, str. XIX.

vinarke niso odkrivali samo nekdanje resnice, temveč so želeli predvsem upravičiti nekatere politične cilje. Zato nas vsako kritično branje katerega koli vira ali njegove interpretacije naravnost sili v ugotavljanje minimuma pogojev, pod katerimi obravnavani tekst vsaj za silo zadosti, ali pa tudi ne, »kriterijem resnice«. Pri tem seveda ne gre za filozofsko opredelitev resnice, temveč poskus razumevanja, kaj je v nekem času veljalo za resnično. Takšno izpraševanje po minimumu pogojev kredibilnosti pa je enako izpraševanju po generativni slovnici, ki določa zgodovinoepisje posameznega obdobja. Obenem pomeni tudi razločevanje tipičnih lingvističnih protokolov in reprezentacijskih režimov, ki omogočajo transformacijo preteklosti v zgodovinsko pripoved. Zgodovinske rekonstrukcije torej ne gre presojsati glede na to, kako zvesto predstavlja realno, saj je realnost vedno produkt protokolov zgodovinskega upovedovanja. Moč zgodovine ni v množici podatkov o preteklem, ki jih posreduje, temveč v tem, da ponuja specifične oblike, v okviru katerih sploh lahko razmišljamo o preteklem.¹¹

Stališče, da je realnost družbeno diskurzivni konstrukt, iz katerega ne moremo stopiti, seveda ne more presenetiti nobenega filozofa več. Toda kljub normativno sprejetemu stališču o diskurzivni konstrukciji preteklega smo med zgodovinarji in politiko, ki išče legitimacijo v zgodovini, še vedno priče razglabljanjem, ne o problematičnosti utrjenih konvencij upovedovanja in rekonstrukcije, ki uokvirjajo tudi »branje« in interpretacijo zgodovinskih tekstov, temveč o subjektivnih odklonih v zgodovinoepisu. Ukvarjajo se z vprašanjem, do kolikšne mere subjektivna (navadno politična) stališča zgodovinarja vzpostavljajo in oblikujejo pomen pretekle družbene realnosti. Zgodovinoepisje epistemološko namreč še vedno caplja za drugimi vedami. Ideja objektivnosti, na kateri temeljijo te razprave, predpostavlja, da obstaja resnica, neodvisno od opazovalca, da pa jo je mogoče razkriti z opazovanjem. To med zgodovinarji, zgodovinarji politiki in politiki zgodovinarji razširjeno stališče je utemeljeno v naivnem empiricizmu, ki verjame, da dejstva/podatki o fenomenu ali dogodku predstavljajo pomen dogodka. Pravi pomen dogodka ali minulega dogajanja naj bi bilo torej vedno mogoče razkriti skozi nepristranske empirične podatke, ki jih je na ravni diskurza mogoče jasno ločevati od vrednot: »trdi« podatki (številke) naj bi predstavljali nedvoumna in epistemološko transparentna dejstva.¹² Toda, kot pravi

¹¹ Ali, če parafraziramo M. Schudsona, ki sicer razpravlja o novinarskem diskurzu in razmerju le-tega do resničnosti: »[...] zgodovina [...] je v odnosu do resničnega sveta ne le s svojo vsebino, temveč z obliko«. V Michael Schudson, *The Power of News*, Harvard University Press, Cambridge 1995.

¹² Morda je bil še najbolj farsičen slovenski primer naivnega empiricizma preštevanje števila ubitih domobrancev kot znanstveni cilj raziskovalnih projektov *Žrtve druge svetov-*

White, »[...] dejstva so funkcija pomena, ki se pripiše dogodkom, ne pa čisti, prvobitni podatki, ki določajo, kaj je lahko pomen dogodka«. ¹³ »Resnica« dogodka je rezultat protokolov utemeljevanja resničnosti.

Ker gre za znanost o verjetnem in ker zgodovinopisje nima neposrednih praktičnih ciljev, temveč zgolj spoznavne, so interpretacije zgodovine še toliko bolj podvržene družbeni in politični instrumentalizaciji. Stranski odganjek skrajno poenostavljenega razumevanja vloge zgodovinarja pripovedovalca in politične redukcije njegove vloge v pripovedni konstrukciji preteklosti je povečano zanimanje za zgodovino in zgodovinopisje v politiki in politični javnosti. Zgodovino in zgodovinarje namreč vse pogosteje srečamo zapletene v neprekinjeno vojno interpretacij v družbi in v vlogi osrednjih akterjev v scenarijih politično instrumentalizirane reinterpretacije preteklosti v boju za kulturno hegemonijo. Pogosta strategija v politični rabi zgodovine je uporaba problematičnih analogij in ekstremističnega pretiravanja pri eni tezi, tako da se druga, ki sloni na prvi in je sama po sebi problematična, a manj ekstremna, normalizira in postane s konsenzom sprejemljiva. Najboljša primera za to sta desničarska revizionistična tematizacija holokavsta v Nemčiji in teza slovenskih zgodovinarjev o funkcionalni kolaboraciji slovenskih domobrancev v drugi svetovni vojni. Prva nemški antisemitizem in rasizem razlaga, in torej racionalizira in legitimira z »oderuški« obrestmi judovskih bančnikov ali pa umešča genocid v kontekst tako imenovane »evropske državljanske vojne«, v kateri naj bi Stalin že pred Hitlerjem oblikoval model genocidnih praks. Umeščanje nemških zločinov v kontekst »evropske državljanske vojne«, ki naj bi jo sprožil sovjetski komunizem, rezultira v normalizaciji zločinov in »[...] brisanju meja, ki konstituirajo moralni diskurz«. ¹⁴ V kontekstu evropskih reinterpretacij nacizma in komunizma se zdijo domači simbolni boji in razprave o »zgodovinski resnici« druge svetovne vojne manj provincialno eksotične. Očitno postane, kako vpeti so domači kulturni boji za simbolno moč in moralni prestiž v evropski desni revizionistični diskurz. Teza o tako imenovani »funkcionalni kolaboraciji«, namreč sodelovanje domobrancev z Nemci in Italijani, kolaboracijo prav tako umešča v kontekst »slovenske državljanske vojne« in jo legitimira kot poskus, da bi protikomu-

ne vojne in zaradi nje na Slovenskem ter Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju RS med drugo svetovno vojno in neposredno po njej pri Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Implicirana predpostavka iskanja prave številke domobraskih žrtev je, da lahko »zgodovinska resnica«, torej pravi podatek, razreši dileme, ki sprožajo kulturni boj okoli interpretacije druge svetovne vojne.

¹³ Hayden White, *Figural Realism – Studies in the Mimesis Effect*, John Hopkins University, Baltimore – London 2000, str. 70.

¹⁴ Alexander Jeffrey et al., *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkley 2004, str. 138.

nističi domobranci »[...] Slovence ubranili pred komunizmom«. Na ta način domači desni revizionizem, tako kot nemške revizionistične interpretacije, briše razliko med krivdo in nedolžnostjo, ki je v jedru moralnega diskurza.¹⁵ Lahko bi rekli, da gre v teh primerih za postopek lokalizirane subverzije, ali, če parafraziramo Barthesa, za inokulacijo ekstremne interpretacije, da bi interpretativno logiko, na kateri ekstremistična interpretacija sloni, naredili za sprejemljivo, jo uveljavili oziroma jo ubranili pred splošno subverzijo ter prevzeli simbolni nadzor nad pripovedjo in kolektivnim spominom.¹⁶

Tudi po mnenju znanega italijanskega zgodovinarja Giovannija Levija, nečaka Prima Levija, zgodovinarji o preteklosti večinoma še vedno pripovedujejo tako, kot da bi opisovali objektivno empirično realnost. Le redko povedo kaj o samem procesu raziskovanja, postopku upovedovanja in dilemah interpretacije, saj bi to dalo njihovim zaključkom pridih hipotetičnosti. Nasprotno, način interpretacije je izrazito refencialen in afirmativen, zato v njihovi pripovedi zelo redko zasledimo vprašanja o tem, ali se je nekaj zares zgodilo ali gre zgolj za nekaj, kar so ljudje pripravljene sprejeti kot verjetno. V bistvu gre še vedno za nekakšen eksorcizem oziroma nepretrgano reinterpretacijo nečesa, kar je že znano. Ali kot bi dejal Levi, pri interpretaciji preteklosti gre vedno tudi za iskanje kriterijev legitimnosti. Obenem pa ima osredotočenje na referencialno funkcijo zgodovine še eno pomembno posledico: neizogibno v središče spoznanja postavlja vzroke dogodkov, ne pa tudi pomena dogodkov. Početje zgodovinarjev v tem kontekstu še najbolj spominja na Penelopino tkanje, da namesto tkanja in ponovnega razdiranja enega in istega kosa platna kot metaforo ponuja eno in isto limono, iz katere skuša vsak iztisniti nekoliko drugačen sok, pri tem pa zgodovinarje, tako kot pred sto, dvesto ali tristo leti, vodi sedanost in ne preteklost. Verjetno se tudi zato še vedno niso zgodile večje spremembe v odnosu med filozofi in zgodovinarji. Filozofi so namreč še vedno prepričani, da ima zgodovinarško ukvarjanje s teorijo zgodovinopisja in filozofijo zgodovine s filozofijo skupnega toliko, kot ima skupnega jedilnik s hrano, ki jo iz njega naročimo, oziroma se zaradi referencialnosti zgodovine pritožujejo nad teoretskim dilentantizmom zgodovinarjev.¹⁷ Ali kot bi nadaljeval Levi, zgodovina se po definiciji ne more odpovedati »[...] umevanju, da za besedami in besedili obstaja neka realnost, ki jo te besede in ta besedila – četudi le delno – opisujejo. Realnosti ne opisujejo na podlagi abstraktne logike absolutnega dokaza

¹⁵ Glej npr. Boris Mlakar, *Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine*, doktorska dizertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1999.

¹⁶ Roland Barthes, *Mythologies*, Paladin, London 1983, str. 150.

¹⁷ Richard H. King, »Introducing Intellectual History«, *Culture, Theory and Critique*, letnik 47, št. 1, Routledge 2006, str. 3.

in demonstracije, temveč na podlagi konkretne logike retorike, verjetnosti in kontekstualne gotovosti.« Malo je namreč zavedanja, da je verodostojnost zgodbe rezultat konvencionalnega uprizarjanja resničnosti. Konvencionalni režimi reprezentacije preteklega so del skupne kulture piscev in bralcev zgodovine, tako da uokvirjajo tudi branje oziroma interpretacijo tekstov in se zdijo tako naravne, kot da drugačne zgodovine sploh ni mogoče misliti. Sicer pa so filozofi upravičeno prepričani, da paradoks dekonstruktivizma še ni okužil zgodovinarjev, ki problema odnosa med besedami in rečmi, med reprezentacijo in realnostjo ne doživljajo preveč dramatično. Razlika med znakom in pomenom, ki je gotovo v središču njihovega dela, jih ne bega toliko, da bi uvideli, da »interpretacija znaka preraste v drugi znak«, oziroma da lahko »retorika radikalno spodnese logiko in odpre vrtočlave možnosti referencialnih zablod«. ¹⁸

Zgodovinarji pa na drugi strani opozarjajo na tisočletno prepletenost obeh disciplin in v svoji argumentaciji neredko posežejo vse tja do Hezioda (7. stol. pr. n. št.), prvega pesnika, ki se je pod svoje delo podpisal, avtorja, ki je izdelal najbolj dosledno urejen inventar grškega politeizma, in končno kronista, ki je v zvezi s podajanjem preteklega dogajanja prvi uporabil izraz »čista resnica«. Še pogosteje radi opozorijo na Teofilakta Simokato (6.–7. stol.), ki je dobro tisočletje kasneje filozofijo in zgodovino združil v najtesnejše sorodstveno razmerje matere (filozofije) in hčerke (zgodovine) ter jasno poudaril, da čeprav starejša, filozofija v zvezi z zgodbami o preteklosti lahko prevzame kvečjemu spremljevalno vlogo. ¹⁹ Sicer pa je bilo mogoče tovrstni dvogovor med vedama srečati tudi v poznejših trinajstih stoletjih razprave o naravi historične interpretacije, vse pogosteje pa se je tudi dogajalo, da so avtorji, podobno kot Arthur Danto v drugi polovici 20. stoletja, zgodovino postavljali v prostor med znanostjo in umetnostjo. Da pri interpretaciji preteklosti ne gre za izrekanje resnice, temveč za zmožnost predstavitve resničnega, torej ne za resničnost, temveč za verodostojnost, je tematiziralo že antično rimsko zgodovinopisje. Celó v srednjeveškem zgodovinopisju zahodne Evrope, ki se še najmanj ukvarja z »resnico« v filozofskem ali epistemološkem smislu in delno tudi zato velja za najbolj neverodostojno, nezanesljivo, nezgodovinsko in nelogično, je mogoče srečati željo po opisu

¹⁸ Giovanni Levi, »O zgodovinski resnici«, v Luthar et al., *Zgodovina historične misli*, Založba ZRC, Ljubljana, str. 639.

¹⁹ Pri tem mislimo na tisti del Teofilaktovega dialoga med materjo filozofijo, ki je »kraljica vsega«, in hčerko zgodovino, v katerem prva drugi predpiše, v kakšni obliki lahko na »liri zgodovine« »poda« svojo pripoved, druga pa jo zaprosi, da jo kot »Okean znanja in Tetida besede« spremlja na plektronu. (leseno-slonokoščnem tolkalu za udarjanje po strunah citer, op. avt.).

»resničnih stvari«. Pri tem je šlo seveda za tisti »res gestas«, ki jih je posamezni zgodovinar poznal iz svojih lastnih izkušenj ali iz redkih starejših besedil o istem dogajanju. Izkustvo resničnosti sodobnega, predvsem verskega ali političnega življenja je temeljilo na večnem pomenu preteklosti za prihodnost, primeri iz preteklosti pa so imeli razlagalno moč za izražanje resnične narave aktualnih oblik delovanja v sodobnosti. Tudi zato je kljub precejšnjim razlikam med modernim ali celo post-modernim in srednjeveškim zgodovinopisjem v značilnosti modernega mogoče srečati precej značilnosti zadnjega. Osredotočenost na preteklost ter reflektiranje preteklih verskih in posvetnih moralnih vrednot je v veliki meri značilnost zahodnjaškega zgodovinopisja tudi na začetku 21. stoletja. S srednjeveškimi, pa tudi mnogimi antičnimi avtorji nas torej ne družijo samo linearno pojmovanje časa, temveč tudi zavedanje, da posamična zgodovinska dejstva v svoji »razglašeni obliki« dobijo smisel šele takrat, ko jih povežemo v verjetno zgodbo. To, kar se zdi kot resnica, je zgolj verjetnost diskurzivne vizije in retorspektivna verjetnost je tista, ki konstituira preteklost kot resnično.

* * *

V tem tematskem sklopu se osredotočamo na tri avtorje, ki so s svojim ukvarjanjem s pogoji mogoče zgodovine in z razmišljanjem o zgodovinopisnih kriterijih resnice v zadnjih petnajstih letih poželi največ pozornosti. Gre za zgodovinarje, ki so se ob tematizaciji dejanskega stanja in izpraševanju empirično preverljivih pogojev oziroma elementov dejanske zgodovine posvečali tudi jezikovnim zmožnostim zgodovinarjeve pripovedi. S ponovnim prevodom Whita²⁰ in prvim celotnim prevodom Ankersmitha in Jenkinsa smo se, med drugim, odločili za predstavitev avtorjev, ki so se ukvarjali s formalno obliko tekstov, oblikovanjem pripovedi ali zgodbe (zgodovine) pri zgodovinarjih oziroma z načinom posredovanja te zgodbe svojim bralcem, z razliko med pripovedjo/zgodbo ter drugimi narativnimi in nenarativnimi oblikami reprezentacije v zgodovini, s pomenom, ki ga narativizacija in druge oblike reprezentacije ustvarjajo, s časom v historični reprezentaciji, z razmerjem med diskurzom in pripovedjo [...] Vsi trije avtorji so v svoji tematizaciji razmerja med zgodovino (realnostjo) in zgodovinopisjem (pripovedjo o realnosti) prispevali nekaj odločilnih odgovorov na temeljna zgodovinopisna vprašanja: Kakšna je struktura posebne historične zavesti? Na

²⁰ Prvi slovenski prevod kakega Whitovega besedila (»Problem pripovedi v sodobni teoriji zgodovinopisja«) je izšel pred sedemnajstimi leti v zborniku O. Luthar (ur.), *Vsi Tukididovi može: Sodobne teorije zgodovinopisja*, Krt, Ljubljana 1990, str. 95–136.

čem temeljijo najpogostejše in najbolj konvencionalne oblike historične reprezentacije? Kakšen spoznavnoteoretski status imajo specifične historične razlage v primerjavi z alternativnimi vrstami razlag, s katerimi je prav tako mogoče interpretirati historično gradivo?

Vsak član našega tria nas vedno znova opozarja na to, da vsakokratnih oblik historične interpretacije ne gre razumeti kot nekaj dokončnega, temveč jih moramo obravnavati kot dinamični dialogični ali retorični niz jezikovnih protokolov ali kot mrežo komunikativnih besedil. Predvsem pa so vsi trije avtorji najboljši primer za ponazoritev položaja, ki je v zgodovinopisju nastal potem, ko se je v »prelomnih« šestdesetih letih prejšnjega stoletja tudi zgodovinski esteblišment začel sistematično ukvarjati s statusom resnice v historični pripovedi, oziroma ko so, najpogosteje ob pomoči dognanj filozofije, literarnih študij, ženskih študij, kulturnih študij [...], začeli resneje reflektirati razmerje med realnostjo in reprezentacijo realnosti ter vlogo protokolov reprezentiranja pri ustvarjanju pomena preteklih procesov. Zato kljub mnenjem, da so »samozavedajoča se« šestdeseta bolj zaključek kot začetek nekega obdobja, razvoj zgodovinopisja v sedemdesetih letih kaže na tesno navezanost na dogajanje v šestdesetih, torej v času, v katerem se je začela uveljavljati prva povojna generacija. Samo idealistična naivnost šestdesetih in odločno odklanjanje ideologij, ki so privedle do katastrofe v štiridesetih letih, sta namreč omogočila dokončno zavrnitev možnosti, da se lahko kadar koli dokopljemo do dokončnega spoznanja o katerem koli preteklem fenomenu ali dogajanju, ki bi bilo neodvisno od protokolov upovedovanja in v katerem sedanost ne bi vedno predstavljala metanarativnega okvira za spoznavanje preteklosti. In samo na tej podlagi so se sčasoma tudi zgodovinarji lahko dokopali do spoznanj, ki jih danes označujemo kot rezultat post-modernističnega razumevanja sveta. Med ta spoznanja sodijo tudi:

- zavrnitev možnosti za spoznanje/razkritje absolutne resnice o zunanjem (preteklem in sedanjem) svetu in vere v obstoj družbe kot zunajdiskurzivne empirične entitete, ki jo lahko spoznamo z neodvisnim opazovanjem;
- zavzemanje za nova področja zgodovinskega raziskovanja;²¹
- zavzemanje za polifonijo branja in interpretiranja pretekle realnosti;
- osredotočenje na govorico vsakokratne interpretacije in njeno aktivno vlogo pri rekonstrukciji preteklosti;
- iskanje zanemarjenih glasov zapostavljenih skupin, med katerimi so

²¹ Tu imamo v mislih med drugim obrat k oralni zgodovini, k zgodovini žensk in ženski zgodovini, k biografski in avtobiografski pripovedi, zgodovini mentalitet ali struktur občutenja, zgodovini materialne kulture, in bolj splošno, k vsakdanjemu življenju, predvsem z mikrozgodovinskim pristopom, ki zahteva tudi premislek o razmerju med mikro- in makroperspektivo v zgodovinopisju.

na prvo mesto na novo odkritih stopile ženske, pomemben del tega odkritja pa je bil namenjen tudi rekonstruiranju nekdanjega odnosa do žensk;

– preučevanje razmerij moči in rekonstruiranje evropocentričnega pogleda na nekdanji svet.²²

Trio

Hayden White (1928) je v razpravi o zgodovinopisju eden najpogosteje citiranih avtorjev vseh časov. Zanimanje tistih, ki se na njegovo delo sklicujejo, velja predvsem njegovim temeljnemu delom: *Metazgodovina. Historična imaginacija Evrope 19. stoletja (Metahistory. The Historical Imagination in Nineteenth-Century Europe, 1973)*, *Tropičnost diskurza. Eseji o kulturni kritiki (Tropic of Discourse. Essays on Cultural Criticism, 1978)*, *O pripovedi (On Narrative, 1980)* in *Vsebina oblike (The Content of the Form, 1987)*. Med njegova temeljna besedila bi lahko uvrstili tudi njegov prispevek »The Question of Narrative in Contemporary Historical Theory«, ki je prvič izšel v tematski številki revije *History and Theory (Studies in the Philosophy of History)* leta 1984.²³ White je namreč empiricizmu in realizmu zgodovinarjev in njihovi modernistični govorici skušal ubežati z naslonitvijo na strukturalistične in poststrukturalistične teorije. Od njih si izposoja predpostavko, da se »podatki upirajo koherenci podobe, ki jo skušamo iz njih sestaviti«, za eno možnih rešitev tega problema pa predlaga vpeljavo tropološke govorice. Tako imenovani »tropski« po njegovem mnenju vzpostavljajo takšne govorne ali miselne figure, ki se odmikajo od obravnavanja pričakovanega, zato pa toliko bolj povezujejo predstavitve, ki navadno ne sodijo skupaj oziroma so med seboj povezane na drugačen način.

Po Whitovem mnenju je diskurz nekakšno posredniško podjetje, ki ga moramo analizirati na treh ravneh; na ravni opisa podatkov, do katerih pridemo v okviru stranskih raziskav, na ravni argumentacije ali pripovedi, ki spremlja opis oziroma ga presega, ter na ravni, na kateri se oba prejšnja udejanjita. Pravila, ki se izkristalizirajo na zadnji ravni diskurza, potem določajo njegovo vsebino. Sodeč po tem je diskurz nekakšen model tistega procesa spoznanja, na podlagi katerega je mogoče nasprotna izkustvena področja – ki jih v prvotnem smislu razumemo le kot vrsto nerazložljivih fenomenov – asimilirati z analogijo izkustvenih področij, ki so glede na svoje poglobitno stanje sprejeta kot že razumljiva. Prepričan, da je do tega pripeljal razvoj

²² Več o tem v Oto Luthar, *Zgodovina historične misli [...]*, str. 594–595.

²³ *History and Theory*, let. XXIII, št. 1, 1984. Slovenski prevod v O. Luthar, 1990 (*ibid.*).

zahodnjaškega zgodovinopisja 19. stoletja, ki je zaradi pozitivizma iz historične interpretacije izgnal retoriko, meni, da se je na tej podlagi oblikoval stilistični način, ki iz svojega obzorja izključuje možnost izražanja in imaginiranja vsega, kar presega zdrav razum profesionalnih zgodovinopiscev. Po njegovem v moderni prevladuje tako imenovana »retorika antiretorike«, ki je preteklost želela razložiti tako, da jo je »spravljala v red.« Od tod tudi njegova trditev, da je hermenevtika 19. stoletja želela preteklost predvsem razložiti, klasična filološka hermenevtika rekonstruirati, postsaussurovska hermenevtika pa interpretirati. Čeprav vsaka izmed njih vsebuje tudi elemente preostalih dveh, med njimi vendarle obstaja pomembna razlika, in sicer glede na njihov odnos do predmeta preučevanja oziroma do vprašanja, v kolikšni meri lahko vsakokratni zgodovinar sooblikuje predmet preučevanja. Ali, kot pravi v besedilu, ki sledi v tem tematskem sklopu: razlika je v načinu osmislitve nepopolnega in fragmentarnega zgodovinskega zapisa posameznega vira ali virov.

Frank R. Ankersmit (1945) se je kot profesor intelektualne zgodovine in teorije zgodovinopisja v elitno družbo razpravljavcev o statusu historične pripovedi uvrstil kot avtor izjemnih knjig: *Pripovedna logika: Pomenska analiza zgodovinarjevega jezika* (*Narrative logic: a Semantic Analysis of the Historian's Language*, 1983), *Zgodovina in tropologija: Vzpon in zaton metafore* (*History and Tropology: The Rise and Fall of Metaphor*, 1994) in *Historična reprezentacija* (*Historical Representation*, 2001), kot gostujoči urednik enega izmed letnikov (1986) najpomembnejše zgodovinopisne revije *History and Theory* in kot soavtor nepogrešljivega zbornika *Nova filozofija zgodovine* (*A New Philosophy of History*, 1995). V prispevku, ki ga predstavljamo, se ukvarja predvsem s sodobno hiperprodukcijo zgodovinskih del in kritiko historiografskega kategorialnega aparata. Skrbi ga dejstvo, da na vseh področjih zgodovinopisja na leto izide ogromno število knjig in člankov, zaradi česar je izčrpen pregled nad njimi nemogoč. Ob tem je celo prepričan, da to velja tudi za ločene problematike znotraj ene in iste poddiscipline, pri argumentaciji svojega stališča pa se zateka k primerjavi iz politične teorije, natančneje k razpravam o Hobbesovi politični filozofiji, zaradi katere je poznavalec konec šestdesetih let 20. stoletja običajno prebral peščico tehtnih del, trideset let pozneje pa se je že moral pregristi skozi najmanj petindvajset obsežnih in skrbno napisanih študij. Kakšne posledice ima torej hiperprodukcija za zgodovinsko spoznanje? Poleg vprašanja hiperprodukcije se je v zadnjem času natančneje posvečal vprašanju povezanosti med *prisotnostjo* in reprezentacijo. Prepričan je namreč, da reprezentacija dobesedno pomeni »napraviti nekaj spet prisotno« oziroma »napotuje na odsotnost tega, kar reprezentacija napravi pri-

sotno«. Podobno lahko nekaj *spet* pokažemo samo, če trenutno *ni* navzoče. Iz tega po Ankersmitovem mnenju sledi, da sta pojma »reprezentacije« in »prisotnosti« tesno in nerazločljivo povezana, ali rečeno drugače, pojem »prisotnosti« je del pomena besede »reprezentacija«. Glede na to je prepričan, da danes tak pojem potrebujemo bolj kot karkoli drugega. Ne nazadnje tudi zato, ker je »jezikovnost filozofije jezika, hermenevtike, dekonstruktivizma, tropologije, semiotike itd. začela ovirati koristne in plodne uvide, namesto da bi jih spodbujala«. Pojmi, kot je na primer »prisotnost«, pa nam lahko pomagajo vstopiti v novo fazo teoretske refleksije humanističnih ved in zastaviti niz čisto novih in zanimivih vprašanj ter prispevajo k razumevanju vseh težav s tem, kako reprezentiramo preteklost. Povedano je toliko bolj pomembno za tretjo paradigmatko rabo »reprezentacije«, in sicer za zgodovinsko reprezentacijo. Sodeč po Ankersmitu, imamo zgodovinske zapise zato, da bi nadomestili odsotnost preteklosti. Brez reprezentacije zato ni preteklosti.

Seveda vedno obstaja preteklost v smislu določenih dogodkov, ki časovno predhodijo sedanjosti in prihodnosti; toda to neizpodbitno dejstvo ni vedno interpretirano v tem smislu, da so ti zgodnji dogodki kategorično različni od sedanjosti (in prihodnosti) – in potemtakem del preteklosti v dejanskem pomenu besede. 'Preteklost' lahko celo izginje v večno sedanjost – kar se zgodi, ko neka civilizacija ne čuti potrebe po pisnih ali ustnih reprezentacijah preteklosti. Vse to kaže, da je preteklost veliko bolj kulturna konstrukcija, kakor pa model portreta ali volilno telo, ki ga zastopajo naši parlamenti.²⁴

Podobno razmišljanje srečamo ne nazadnje tudi pri Gadamerju in Dantoju, ki sta se prav tako opirala na tako imenovano »substitucijsko teorijo reprezentacije« in se obenem resno spraševala o tem, »ali zgodovinska reprezentacija dejansko lahko prenese preteklost v sedanjost, tako kot lahko prenesemo spominek iz tuje dežele v domačo«. V tem primeru bi bila preteklost »navzoča« v sedanjosti v kar najbolj dobesednem pomenu besede. Zgodovinski tekst tedaj ne bi bil samo reprezentacija odsotne preteklosti, temveč bi omogočil, da bi preteklost v sedanjost stopila kot kakšen »slepi potnik«. To metaforo si Ankersmit sposoja pri Eelcu Ruini, članek, v katerem ga ta španski zgodovinar prvič uporabi, pa mimogrede razglasi za »klasiko v zgodovini zgodovinske teorije«. Obenem nas ta zavzeti Nizozemec opozar-

²⁴ F. R. Ankersmit, »'Presence' and Myth«, v *History and Theory*, let. 45, št. 4, 2006, str. 328–336.

ja, da moramo razlikovati med dvema pojmovanjema reprezentacije. Na eni strani je splošnejša različica pojma reprezentacije (slike, kipi, zgodovinska reprezentacija), torej Aristotelov pojem mimezisa, v katerem se reprezentacije in tisto, kar predstavljajo, razlikujejo. Na drugi strani je tista vrsta reprezentacije, ki predstavlja resnično ponavljanje ali uprizorjanje prejšnjega dejanja. Prav to vrsto reprezentacije pa je po Ankersmitovem mnenju treba povezati s prisotnostjo, saj je tukaj preteklost znova »prenesena v sedanjost«.

Sicer pa je Ankersmit po inovativnosti zelo podoben svojemu dve leti starejšemu kolegu *Keithu Jenkinsu (1943)*, profesorju za teorijo zgodovinopisja na angleški univerzi Chichester in avtorju petih odmevnih knjig s področja zgodovine, teorije in filozofije zgodovinopisja. Prva in prelomna *Premisliti zgodovino (Rethinking History, 1991)* se je takoj uvrstila na sezname obvezne študijske literature na večini evropskih programov študija zgodovine ter v Avstraliji in obeh Amerikah. Sledile so *O tem, kaj je zgodovina (On What Is History? 1995)*, *Žbornik postmodernega zgodovinopisja (The Postmodern history, 1997)*, prav tako obvezni priročnik *Zakaj zgodovina? (Why History?, 1999)* in *Preoblikovanje zgodovine. Nov razmislek o stari disciplini (Refiguring History. New thoughts on an old discipline, 2003)*. V Sloveniji se je kot avtor prvič pojavil v *Filozofskem vestniku (1997/2)*, s člankom, v katerem obravnava nedosledno rabo nekaterih ključnih pojmov s tega področja in se tako kot v večini svojih del sprašuje po statusu zgodovine v sodobnem svetu oziroma o tem, zakaj se ukvarjamo z zgodovino, ko pa se nam ta vedno izmuzne.

V delu *Rethinking History*, iz katerega smo prevedli sklepno poglavje, se še posebej vztrajno zavzema za temeljito preoblikovanje študija zgodovine. V okviru tega zagovarja tako obravnavo preteklosti, ki temelji na prepričanju, da je objektivna oziroma nepristranska zgodovina mit, zgodovinska resnica pa nedosegljiva obsesija modernističnih zgodovinopiscev. Vprašanja v zvezi s preteklostjo ter v zvezi z naravo zgodovine bi po njegovem mnenju morala ostati vedno odprta v prvi vrsti neposlušnim in nespoštljivim pristopom neutrudnih izpraševalcev. Kot smo omenili že v uvodu, se Jenkins zavzema predvsem za postavljanje vprašanj in nasprotuje dokončnim opredelitvam nekega preteklega dogajanja. Zaradi tega ga tako naklonjeni kot tudi nenaklonjeni bralci pogosto označujejo kot trdega in radikalnega zagovornika novih metod in načinov ustvarjanja in mišljenja zgodovine. Avtorje, ki oporekajo njegovemu konceptu »odprte zgodovine«, rad predstavlja kot paničarje, ki živijo v strahu, da bo zgodovino brez trdnih epistemoloških in metodoloških temeljev odplaknilo po zdrsljivi drči postmodernističnega relativizma. Ti mu v zameno očitajo nihilizem in zelo skeptično gledajo na njegovo nagovarjanje h »kritični neposlušnosti« do normativnosti običaj-

nih zgodovinske teorije in praks. Teško, če sploh, sprejemajo njegovo nagovarjanje k »neizogibni odprtosti« in »neskončnemu preoblikovanju« (*refiguring ad infinitum*) historičnih spoznanj. Vznemirja jih njegovo eksperimentiranje z jezikom in iskanje novih poimenovanj. V negotovost jih spravljajo izrazi, kot je »iterabilnost« (*iterability*), s katero poimenuje proces navideznega ponavljanja preteklosti oziroma odstopanja od »že videnega«, ali preimenovanje nekaterih temeljnih pojmov, kot na primer preteklosti, ki jo je »prevedel« v »pred sedaj« (*the before now*). V negotovost jih ne nazadnje spravlja njegova zelo načelna tematizacija političnega vpliva na historično interpretacijo.

Večinoma pa se komentatorji in bralci strinjajo, da Jenkins lucidno analizira razmerja moči med posameznimi družbenimi skupinami in njihov vpliv na transformacijo kolektivnega spomina. Predvsem pa izvirno in prepričljivo pokaže, da pripovedna besedila ne vsebujejo samo navedb dejstev in argumentov, temveč vsebujejo tudi politične in retorične elemente, na podlagi katerih je naštevaje podatkov/primerov spremenjeno v zgodbo.²⁵ Še več, prepričan je, da je deskriptivna zgodovinska pripoved vedno vsiljevala omejeno izbiro retoričnih oblik in omogočala enoplastno ozgodbljenje preteklega dogajanja, kar je še posebej dobro vedeti pri analizi ideološko kontaminiranih besedil, ki preteklost vedno ponujajo kot dejanje ene same zgodbe.²⁶

Podobno stališče srečamo tudi pri Whitu in Ankersmitu, dodatni dokaz, da izbor besedil, ki sledijo v nadaljevanju, zato nikakor ni naključen. V resnici gre seveda za arbitrarno, toda utemeljeno odločitev za objavo treh karizmatičnih izstopajočih avtorjev s področja teorije zgodovinskega in filozofskega zgodovine; za tri (so)urednike dveh osrednjih historiografskih revij in tri redke zgodovinarje, ki so iz cehovskih sporov med filozofi in zgodovinarji črpali spodbudo za:

- kritično filozofijo zgodovine,
- globalno oceno preteklih in sodobnih historiografskih konceptov,
- preučevanje vloge in statusa historične interpretacije ter
- poglobljeno analizo interakcij med zgodovinskim in družboslovnimi vedami.

Zadnje so si v preambulo prve številke že pred šestinsiridesetimi leti zapisali uredniki ameriške revije *History and Theory* (s podnaslovom *Studies*

²⁵ Nekaj podobnega srečamo tudi pri Whitu, glej Hayden White, »Historical Empoement and the Problem of Truth«, v Keith Jenkins (ur.) *The Postmodern History Reader*, New York – London 1997, str. 393

²⁶ Glej tudi besedilo Kaje Širok »Preteklost, spomin in družba«, v Luka Lisjak-Gabrijelčič (ur.), *Blodnjak smisla*, Društvo humanistov Goriške, Nova Gorica (v tisku).

in the Philosophy of History), ki jo zadnji dve desetletji sourejata tudi Frank Ankersmit in Hayden White, nekaj podobnega pa srečamo tudi pri več kot tri desetletja mlajšem britansko-ameriškem časopisu *Rethinking History*.²⁷ Če zanemarimo razliko v letih in razliko v velikosti ter sestavi uredništva (Američanu in Nizozemcu se je v angleškem Chichestru pridružil še Britanec Keith Jenkins) med ameriško in britansko-ameriško revijo ni bistvenih razlik. Tudi časopis, ki ga ta hip ureja Alun Munslow in ki se po podnaslovu sodič enakovredno posveča tako teoriji kot praksi zgodovinopisja, se že enajsto leto ukvarja s tem, kako zgodovinarji ugotavljajo, »kaj se je dogajalo v preteklosti in kako se to ujema z viri, ki jih imajo na voljo«; »kako in zakaj si dogodki sledijo v določenem vrstnem redu«; »kaj vse to pomeni« in končno, kako na podlagi tega zapletenega postopka in zgodovinarjeve interpretacije določene dogodke 'odkrijemo' na tak način, da je vse skupaj mogoče oblikovati v vzročno posledično zaporedje proznega besedila.²⁸ Glede na tesno povezanost večine avtorjev, ki skrbijo za obe reviji, sorodnost med uredniškimi koncepti nikakor ni stvar naključja, po drugi strani pa je že na prvi pogled jasno, da je *History and Theory* za spoznanje bolj namenjena tistim, ki jih zanimata filozofija zgodovine in dolgoročna zgodovina zgodovinopisja, *Rethinking History* pa za spoznanje bolj zgodovinarjem, ki sledijo sodobnim teorijam zgodovinopisja. Na podoben način je mogoče opredeliti (in razvrstiti) naše tri avtorje. Keith Jenkins je namreč za spoznanje bolj predan teoriji kot filozofiji zgodovine, White in Ankersmit pa že več kot tri desetletja sodita v železni repertoar sodobne filozofije zgodovine.

Literatura

- Ankersmit, Frank, *Sublime Historical Experience*, Stanford University Press, Stanford 2005.
- Ankersmit, Frank, »'Presence' and Myth«, v: *History and Theory*, let. 45, št. 4, str. 328–336.
- Alexander, Jeffrey et al., *Cultural Trauma and Collective Identity*, University of California Press, Berkeley 2004.
- Badiou, Alain, *Pogoji*, Založba ZRC, Ljubljana 2006.

²⁷ Revija *Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, ki jo je ustanovil Robert A. Rosenstone iz Californian Tate University, od 1996 naprej izdaja založba Routledge, urejata pa jo Alun Munslow iz univerze Chichester in David Harlan iz Californian Institute of Technology.

²⁸ Alun Munslow, »Editorial«, *Rethinking History. The Journal of Theory and Practice*, Routledge, Abingdon, X., št. 4, 2006, str. 1–2.

- Brown, Callum, G., *Postmodernism for Historians*, Pearson – Longman, Harlow – Milano, 2005.
- Cabrera, A. Manuel, *Postsocial History. An Introduction*, Lexington Books, Oxford 2006.
- Cannadine, David, *What is History Now ?*, Palgrave – Macmillan, Houndmills 2002.
- Goodman, Nelson, »The Telling and the Told«, v W. J. T. Mitchell (ur.), *On Narrative*, The University of Chicago Press, Chicago 1980, str. 255–258.
- Houston, D. James, Where Does History Lives?«, *Rethinking History*, let. XIII, št. 1, 2007, str. 51 – 60.
- Jenkins, Keith (ur.), *The Postmodern History Reader*, New York – London, Routledge, 1997.
- King, H. Richard, »Introducing Intellectual History«, *Culture, Theory and Critique*, let. 47, št. 1, 2006, str. 1–6.
- LaCapra, Dominick; Kaplan L. Steven; *Geschichte denken. Neubestimmung und Perspektiven moderner europäischer Geistesgeschichte*, Fischer, Frankfurt/M 1988.
- LaCapra, Dominick, *History in Transit. Experience, Identity, Critical Theory*, Cornell University Press, Ithaca 2004.
- Luthar, Oto; Šašel Kos, Marjeta; Grošelj, Nada; Pobežin, Gregor; *Žgodovina historične misli. Od Homerja do začetka 21. stoletja*, Založba ZRC, Ljubljana 2006.
- Levi, Giovanni, »O zgodovinski resnici«, v Luthar et al., *Žgodovina historične misli*, Založba ZRC, 2006 Ljubljana, str. 635–640.
- Luthar, Oto (ur.). *Vsi Tukididovi možje: sodobne teorije zgodovinopisja*, Krt, Ljubljana 1990.
- McCullagh, C. Beham, *The Logic of History*, Routledge, London – New York 2004.
- Mlakar, Boris, *Slovensko domobranstvo od ustanovitve do umika iz domovine*, doktorska dizertacija, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, Ljubljana 1999. Munslow, Alun, »Editorial«, *Rethinking History*, letnik XI, št. 1, 2007, str. 473–477.
- Ricoeur, Paul, *Žgodovina in pripoved*, Apokalipsa, Ljubljana 2001.
- Ruina, Eelco »'Forget About It': 'Parallel Procesing' in the Srebrenica«, v *History and Theory*, letnik LXIII, št. 3, 2004, str. 295–320.
- Jörn Rüsen, *Western Historical Thinking*, Berghahn Books, New York – Oxford 2002.
- Schudson, Michael, *The Power of News*. Cambridge: Harvard University Press, 1995.
- Simmel, Georg, *Izbrani spisi o kulturi*, SH, Ljubljana 2000.

- Spiegel, Gabrielle, *The Past as Text. The Theory and Practice of Medieval Historiography*, The John Hopkins University Press, Baltimore 1997.
- Širok, Kaja, »Preteklost, spomin in družba«, v Luka Lisjak-Gabrijelčič (ur.), *Blodnjak smisla*, Društvo humanistov Goriške, Nova Gorica (v tisku).
- White, Hayden, *Figural Realism – Studies in the Mimesis Effect*, John Hopkins University, Baltimore – London 2000.